

1864's BETYDNING FOR DET DANSKE SAMFUND

Af Harald Jørgensen.

Ved Historisk Samfunds årsmøde 14. marts 1964 holdt landsarkivar, dr. Harald Jørgensen et foredrag med ovenstående titel. I det følgende gengives efter foredragsholderens notater hovedpunkterne af foredraget.

1964 er det store mindeår for krigen 1864. Højdepunktet i festlighederne vil være folkemødet på Dybbølbanke d. 18. april 1964, 100-årsdagen for stormen på Dybbølskanserne, der havde til følge, at danske soldater måtte forlade det slesvigske fastland for først at vende tilbage 56 år senere. Forud var gået hærens tilbagetog fra Dannevirke, en begivenhed der udløste både sorg og harme i det danske folk. Man var ikke forberedt på dette. Man troede, at stillingen var uindtagelig, og man talte derfor om forrædderi. Tilbagetoget fra Dybbøl skabte ny sorg og fortvivelse, men ingen harme. I ugevis havde danske soldater kæmpet mod en overmægtig fjende, der var langt bedre bevæbnet end de danske tropper. Der blev ydet god modstand, men til sidst måtte man vige for overmagten. Senere fulgte overgangen til Als og hermed det sidste og 3. nederlag. Forsvaret af Als er et sørgeligt kapitel i dansk krigshistorie. Hverken hæren eller flåden formåede at hindre overgangen over det smalle sund, og modstanden på øen nedkæmpedes hurtigt. De eneste lyspunkter i det sørgelige felttog var forsvaret af de slesvigske Vesterhavssøer og søtræfningen ved Helgoland, men det gunstige forløb af disse krigshandlinger kunne ikke vende krigens gang. Nederlaget var totalt. Danmark

måtte underskrive den tunge fred i Wien, der medførte afståelsen af hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg. Disse landafståelser repræsenterede $\frac{2}{5}$ af rigets samlede landområde, og der boede her 800.000 indbyggere. Danmark blev herved reduceret til et område på 39.000 km² med 1,7 mill. indbyggere. Man forstår, at sorg og græmmelse, på sine steder fortvivelse, var fremherskende. Der var også dem, der helt opgav troen på, at Danmark havde en fremtid som selvstændig nation.

Der er bevaret adskillige udtalelser, der giver udtryk for disse stemninger, men her skal blot citeres to.

12. nov. 1864 forelagde udenrigsminister C. A. Bluhme i gehejmeratsrådet Wienertraktaten til underskrift for Chr. IX. Ved den lejlighed udtalte kongen, hvor uendelig hårdt det var for Allerhøjstamme at skulle være nødt til at underskrive sit lands opløsning. Denne dag var den ulykkeligste i hans liv, og han ville ønske, at han aldrig var blevet udset til tronfølger. Han havde gjort fejl i at underskrive forfatningen af 18. nov. 1863, men han havde dengang troet, at det var hans pligt at underskrive – dette måtte være hans undskyldning. Havde han ikke kronprinsen og sine andre sønner, ville han for sit eget vedkommende helst fra idag af nedlægge kronen, og han ville også kun vedblive at bære den, når de mænd, der her omgive ham i hans råd, havde den faste overbevisning, at det er hans fulde ret fremdeles at beklæde tronen.

Den anden, hvis udtalelser vi skal høre, er den 25-årige landflygtige slesviger A. D. Jørgensen, som i et brev, dateret 5. maj 1865, til hans gamle lærer, kollaborator C. F. Monrad i Flensborg skriver følgende: Hvo der er årsag til krigen, til nederlaget hist og tabet her, derom kan der disputeres længe og langt, og omsider udgranskes det nok, men det er noget, der tilhører videnskaben, historien. For mig er det fyldestgørende og nok, at jeg er skyldig, at jeg er det som en del af det danske folk, og at dette er en prøvelse, der tilvisse vil medføre rig velsignelse. Fremtidens træ udtørres og bliver blad- og frugtløs, når det alene beskinnes af lykkens sol, det skal også vædes af

ulykkens tårer for at blive ved billedet. Og det sker vistnok nu tilfulde.

Sorgen lyser ud af disse ord, men også selvovertindelsen og ønsket om at medvirke ved opbygningen af en ny og lykkelig fremtid for land og folk. Man bøjede sig for det tunge slag, men lod sig ikke bryde, og man gjorde dagens gerning, alt efter evne og temperament. Den ene gik ind til en 42-årig kongegerning, som efterhånden fremkaldte respekt og hengivenhed fra et så godt som enigt folk, medens den anden gjorde en banebrydende indsats i dansk historisk videnskab og i dansk folkeliv. For begge var begivenhederne i 1864 den afgørende begivenhed i deres liv. Der var naturligvis mange, der havde det på samme måde: hærens officerer og mandskab, der havde stridt og lidt, men var blevet overvundet, politikere der havde haft ansvaret for begivenhedernes udvikling før og under katastrofen, de folkelige førere på tinge og i pressen og mange flere. Det vil ikke være vanskeligt at samle en stor buket udtalelser, der klart viser dette. Men det vil sikkert ikke være rigtigt at hævde, at sådan følte alle. Det var ikke alle, der havde haft begivenhederne helt ind på livet, og når de ikke havde haft det, reagerede de anderledes. Der er nu engang forskel på, om en mor og far har en søn med i krigen, eller at de ikke har det, og om en familie direkte berøres af krigens følger, eller den lades uberørt deraf. I enhver krig findes sådanne forskelle, og da navnlig i ældre tid, og man må aldrig glemme, at krigen i 1864 kun i meget ringe udstrækning kom direkte til at berøre landet nord for Kongeåen. Det er vigtigt at fastslå dette, inden man i enkeltheder prøver på at fastslå, på hvilke områder krigen i 1864 fik betydning for Danmark.

Den mest direkte følge af krigen var opløsningen af det gamle rige. Det dansk-tyske monarki ophørte med at eksistere, og Danmark var fra nu af en ren nationalstat. En opløsningstendens havde længe gjort sig gældende som følge af den sejrende nationalitetstanke. Det var meget længe siden, at en holstener havde sunget: Ich freue mich das Dänenblut in meinen Adern fliesst. Den tysktalende og

tysksindede befolkning i Lauenborg, Holsten og Sydslesvig ville bort. Følte dette smerteligt af det danske folk? Svaret må blive nærmest nej. Det danske folk så gerne en udskillelse af de tyske hertugdømmer, men man ønskede at fastholde Slesvig. Flertallet af den danske befolkning var overbeviste tilhængere af Ejderpolitikken. Man lukkede øjnene for den kendsgerning, at henved halvdelen af Slesvig var tysksindet, og man modsatte sig en deling på et tidspunkt, hvor man måske kunne have opnået den. Først da det var for sent, ville man gerne have en deling. Sorgen over adskillelsen fra de danske sønderjyder var dyb og inderlig, og i de nærmeste år efter 1864 drømte man endnu om, at den dag ikke var fjern, hvor de ville vende tilbage. Et mindretal var endog rede til at begynde en 3. slesvigsk krig. Men da håbet om revanche lå søndret i 1870, var der adskillige, der ganske afskrev de danske sønderjyder. Dette må vist siges at være den nøgne sandhed.

Det var dog ikke alle, der glædede sig over helstatens fald. De var ikke mange, men de bør dog nævnes. Der var først og fremmest kongen og hans hus. Chr. IX kunne ikke glemme, at han i London i 1852 var udpeget til tronfølger for det samlede dansk-tyske rige. Han havde længe kæmpet for oprettelsen af det gamle rige, men han havde til sidst måttet opgive tanken. Der var desuden den store civile og militære embedsstand. Efter krigen måtte det administrative apparat reduceres, og der fulgte mange afskedigelser. Også hæren måtte indskrænkes. Det skete ved hærloven af 1867. Mange officerer måtte opgive udsigten til karriere, og mange blev afskediget.

Også for visse dele af erhvervslivet medførte monarkiets deling direkte tab, men om en katastrofe var der slet ikke tale. Man måtte lægge sine forretningsforbindelser om, men der er ikke bevaret vidnesbyrd om større økonomisk tilbagegang som følge af krigen. Billedet er snarere det modsatte, som vi snart skal se. På den direkte tabskonto skal naturligvis opføres tabene af menneskeliv og ødelæggelse af økonomiske værdier som følge af krigshandlinger samt selve krigsomkostningerne. Gør man tabene i døde, sårede og savnede op,

kommer man til et tal på omkring 3000, og det må vel siges at være ret begrænset. Krigsødelæggelserne var først og fremmest koncentreret i Sundeved og i Sønderborg, hvor de mest opslidende kampe havde fundet sted. Nord for Kongeåen var skaderne størst i Fredericia. De direkte krigsomkostninger beløb sig til ca. 60 mill. kr. Det var efter datidens forhold et meget betydeligt beløb, som imidlertid var betalt i løbet af 10 år. I denne forbindelse bør det også nævnes, at de økonomiske betingelser i Wienertraktaten var forholdsvis tålelige. Tabene var naturligvis smertelige for de personer og familier, som direkte blev ramt, men det danske samfund som helhed blev ikke tvunget i knæ. Man skulle ikke igang med et stort oprydnings- og opbygningsarbejde. Da tropperne var hjemsendt, kunne de direkte gå tilbage til deres daglige dont.

Årene efter 1864 er for Danmark som helhed karakteriseret ved en kraftig økonomisk udvikling. Var denne betinget af 1864, eller øvede krigen nogen afgørende indflydelse på den? Ser vi på landbruget – Danmarks så absolut førende erhverv på den tid – må svaret blive nej på begge spørgsmål.

Det danske landbrugs fantastiske fremgang i årene 1864–1914 er resultatet af et samspil mellem indre og ydre forudsætninger, hvor de tyske ingen rolle spillede, og hvor de indre forudsætninger vel nok er de mest afgørende. Det er ligeledes vigtigt at understrege, at forudsætningerne ligger længere tilbage end 1864, og at opgangslinjen kan spores helt tilbage til midten af 1830'erne. Som forudsætninger for landbrugets fremgang må først og fremmest nævnes bondestandens økonomiske frigørelse ved selvejets udbredelse. Samtidig havde en politisk og åndelig frigørelse fundet sted. Denne havde sin forudsætning i det almindelige skolevæsens udvikling og oprettelsen af højskoler og andre faglige undervisningsanstalter (Landbohøjskolen). Også landbrugsteknik skete store fremskridt. Man fik bedre maskiner, og man var begyndt at dræne og mergele. Alt dette var i fuld gang inden 1864. Den danske bondestand var for alvor vågnet, og også storlandbruget var inde i en fremgangsperiode.

Kaster vi blikket på de ydre forudsætninger, må man her pege på den stigende engelske industrialisering og de muligheder, dette åbnede for dansk landbrug. Forbindelserne over Nordsøen var skabt før 1864, og danske skibe sejlede i pendulfart med korn og kul. Eksporten lettedes ved udbygningen af de indre samfærdselsmidler. Var krigen ikke kommet, var en del af den sydjyske landbrugseksport måske gået over de slesvigske jernbaner, f. eks. jernbanen Flensborg–Husum–Tønning. Nu blev Kongeågrænsen trukket, og man gik i gang med at opbygge et nørrejysk jernbanenet og at anlægge Esbjerg havn. Men mon ikke disse anlæg og virksomheder som DFDS var blevet oprettet selv uden en krig i 1864? Det danske landbrugs opsving i sidste halvdel af 1800-tallet skal ikke forklares ved begivenhederne i 1864. Dette bliver endnu klarere, hvis vi betragter den store produktionsomlægning i 1880erne. Denne var fremkaldt af de store mængder af billigt korn, som kastedes ind på verdensmarkedet, dels fra Amerika, dels fra Rusland. Produktionsomlægningen gennemførtes i løbet af få år under samtidig udvikling af andelstanken, og dette har absolut intet at gøre med 1864.

Vender vi os derefter til dansk industri, kan man måske sige, at 1864 havde nogen større betydning for udviklingen. Den nye landegrænse blev straks en toldgrænse, og for den holstenske industri blev Danmark udland. Toldlinien blev desuden en læmur, i ly af hvilken en selvstændig dansk industri kunne vokse op. Den nye grænse fik også den betydning, at den tidligere ret stærke strøm af mennesker fra Vestjylland til Slesvig hørte op. Strømmen vendte sig nu mod de danske købstæder, og i den rigelige tilgang af billig arbejdskraft fik den vågnende danske industri et kraftigt incitament. Men når det er sagt, bør det også understreges, at det industrielle gennembrud efter 1870 har mange indenlandske forudsætninger, som skal søges forud for 1864: en allerede begyndende industriel udvikling, loven om næringsfriheden af 1857, en større kapitalopsamling og opbygning af moderne banker. Alt dette samvir-

kede, og resultatet blev en efter dansk forhold ret omfattende industri, der udviklede sig kraftigt i årene op mod verdenskrigens udbrud i 1914.

Vi må altså konkludere, at i hverdagslivet, således som det formede sig på den danske bondegård og i den danske købstad, gik dagliglivet videre, uden at man kan sige, at krigen i 1864 gjorde synderlige indgreb, og at den udvikling, som fandt sted efter 1864, først og fremmest har indre danske forudsætninger, som ikke har nogen forbindelse med begivenhederne i 1864.

Vender vi os herefter mod det offentlige liv i Danmark, ser billedet noget anderledes ud. Katastrofen i 1864 kunne ikke undgå at få afgørende indflydelse på det politiske liv. Ansvar for den førte politik faldt centnertungt på det national-liberale parti, og dets dominerende rolle i det politiske liv var forbi. Partiet forsøgte at vælte ansvaret fra sig, bl. a. ved at anklage officererne for uduelighed. Det er ikke noget lysteligt kapitel. General de Meza var det mest tragiske offer for denne politiske kampagne. Nogle af de nationalliberale koryfæer overlevede ikke politisk 1864. Det gælder således Orla Lehmann og D. G. Monrad. Andre måtte en tid lang træde tilbage i 2. række, f. eks. Hall, Krieger og Fenger. De vendte senere tilbage og blev også igen ministre, men de spillede ikke længere 1. violin. I tomrummet efter de nationalliberale holdt i første omgang de gamle helstatsmænd deres indtog. Det var mænd som C. A. Bluhme og C. N. David, men de havde ikke kraft til i længden at opretholde den politiske magt. De havde heller ikke fornøden politisk støtte i befolkningen. En helt ny gruppe holdt nu sit indtog i dansk politik, nemlig godsejerne, og det blev mænd som grev Frijs, Estrup, Fonnesbech, Holstein-Holsteinborg og Scavenius, der blev de toneangivende politikere. De var ikke belastede af begivenhederne i 1864, og som knyttet til jorden havde de langt bedre betingelser for at komme på talefod med store kredse inden for det brogede venstreparti. De var desuden praktiske folk, der havde lyst og evne til at løse en række påtrængende, praktiske reformer,

f. eks. udbygningen af samfærdselsmidlerne. De løste også den vanskelige opgave at få givet en ny forfatning, nemlig den reviderede grundlov af 1866, som helstatsmændene havde knækket halsen på. Det var nødvendigt at give den indskrænkede rige en ny forfatning til erstatning for de eksisterende to forfatninger. Godsejerpatriet udnyttede denne nødvendighed til at gennemføre den indskrænkning af den almindelige valgret, som de længe havde ønsket, og de fik her støtte af de nationalliberale, som længe havde frygtet følgerne af det voksende bondedemokrati. Det er naturligvis en kendsgerning, som man ikke kan komme udenom, at der er en direkte forbindelse mellem 1864 og forfatningen af 1866, men for den videre indrepolitiske udvikling havde begivenhederne i 1864 kun ringe betydning. Her spillede andre og vigtigere faktorer ind, som det ikke her er stedet at gå ind på. Udviklingen i dansk politik, således som den udviklede sig af magtkampen mellem regeringen og folketingets flertal, provisoriepolitikken, visnepolitikken, forligene 1891 og 1894 og endelig systemskiftet i 1901 har kun løselig tilknytning til 1864.

Virkningerne på dansk udenrigspolitik sporedes længere. Det var svært helt at opgive håbet om at generhverve Slesvig eller i hvert fald den danske del deraf. Håbet om et gunstigt resultat vågnede til nyt liv ved indførelsen af § 5 i Pragerfreden af 1866, der lovede en afstemning i de nordlige distrikter af Slesvig. Man optog forhandlinger med Preussen, men de førte ikke frem. Samtidig fulgte man med spændt forventning den storpolitiske udvikling og navnlig den stigende spænding mellem Frankrig og Preussen. Revanche-tanken vågnede til nyt liv, og man begyndte at regne med fransk støtte til en generhvervelse af det tabte land. Man stolede blindt på, at Frankrig var Preussen militært overlegent. Da krigen mellem Frankrig og Preussen brød ud i 1870, blev stærke kræfter sat i bevægelse for at få regeringen til at stille sig side om side med Frankrig. Det var navnlig repræsentanter for det nationalliberale parti, mænd som Hall og Bille, der ivrigst drev på. Lykkeligvis var der andre,

der bevarede hovedet koldt, og det er Chr. IX's uvisnelige fortjeneste, at han var en overbevist tilhænger af, at man burde bevare neutraliteten. Det lykkedes at trænere forhandlingerne med den franske udsending så længe, at meddelelserne om de franske nederlag kunne nå frem og afkøle krigsbegejstringen. Fra 1870 blev neutralitetspolitikken ledetråden i dansk udenrigspolitik, og man holdt sig fjernt fra enhver alliancepolitik. Begivenhederne i 1870-71 havde imidlertid også til følge, at mange helt opgav håbet om en genvinding af Sønderjylland. Man afskrev simpelthen dette spørgsmål. I visse kredse begyndte man endog at tale om at ændre signaler over for Tyskland, og at man måtte se at komme i et godt forhold til den store nabo. Det kan i denne forbindelse nævnes, at der inden for det voksende danske socialdemokrati ikke fandtes større interesse for det sønderjyske spørgsmål. Mellem danske og tyske socialdemokrater var der tidligt etableret en nær og intim kontakt, og selv om danske og tyske socialister kunne mødes i fælles afsky for den preussiske administrations overgreb over for de danske sønderjyder, stod det danske parti yderst køligt over for de danske kredse, som tog et aktivt arbejde op for de dansksindede sønderjyder. Man så med mistro på alle, der arbejdede for eller talte om en fremtidig genforening. For en klassebevidst dansk arbejder var en sådan person en »chauvenist«.

Men selv om interessen i kongeriget efter 1870 var svindende for den sønderjyske sag, var der dog stadig indflydelsesrige grupper, som aktivt fulgte med i begivenhederne søndenpå, og som på forskellig måde ydede positiv støtte og bidrag til at holde interessen ved lige. Omkring midten af 1880'erne var det ligesom den sønderjyske interesse vågnede til nyt liv, og der skabtes forskellige organisationer til støtte for det sønderjyske arbejde. Der havde altid været en stærk sønderjysk interesse i højskoleverdenen og blandt de kredse, der søgte højskolen. Nu vågnede interessen også i hovedstaden, og navnlig inden for den akademiske verden.

For ingen del af den danske folkestamme fik 1864 større betyd-

ning – både direkte og indirekte – end for de danske sønderjyder. Mod deres vilje blev de revet bort fra moderlandet og underlagt et fremmed styre, der forsøgte at påtvinge dem en fremmed kultur og et fremmed sprog. Fortyskningen satte ikke straks ind. Det varede nogle år. Man levede også nogle år i forventningen om en genforening i henhold til § 5, og da man i 1867 skulle vælge repræsentanter til den nordtyske rigsdag, betragtede man dette valg som en generalprøve på den lovede folkeafstemning. Håbet om en snarlig genforening medførte endvidere, at de fleste unge danske sønderjyder ikke gik på preussisk session, men forlod landsdelen, og at ingen danske landdagsmænd ville aflægge troskabsed til den preussiske konge. De danske repræsentanter kunne derfor ikke indtage deres pladser i den preussiske landdag. 1878 ophævedes § 5, og håbet om en snarlig genforening brast.

Man må idag sige, at det var en lykke, at der blev skabt klarhed. Situationen var vanskelig. Landsdelen var blevet affolket, og der var ingen til at overtage gårdene, når de gamle faldt bort. En ny afværgepolitik var derfor nødvendig. De unge måtte blive hjemme og sikre sig ret til at bo og bygge i hjemstavnen ved at gå på den forhadte preussiske session. Landdagsmændene måtte indtage deres pladser for at forsvare befolkningens borgerlige rettigheder, og hele den danske befolkning måtte gennemorganiseres. 1880erne betegner det store vendepunkt i Nordslesvigs historie. En række betydningsfulde nationale organisationer blev skabt, man byggede forsamlingshuse, og man oprettede sparekasser og landeværn. Rækkerne blev sluttet, og stemmetallene gik atter fremad. I slutningen af 1890erne blæste en ny storm op over Nordslesvig som følge af Køllerregimet, men også dettes angreb blev afslået. I 1907 sluttedes den såkaldte optantkonvention, der gav adskillige dansksindede nordslesvigere sikkerhed for udnyttelsen af deres borgerlige rettigheder, og der sporede overalt i Nordslesvig fremgang inde for de danske rækker. Det var derfor i en stemning af stærk optimisme, at man i som-

meren 1914 mødtes i Haderslev til dansk årsmøde. Umiddelbart derefter udrød verdenskrigen.

Det lykkedes for den danske regering at holde Danmark uden for stormagtskrigen, men selv om landet forskånedes for krigens direkte byrder, måtte store dele af den danske befolkning dog bære svære byrder, og adskillige danske søfolk mistede livet. Dette var dog for intet at regne mod de lidelser, som krigen bragte over de nordslesvigske hjem. I tusindvis indkaldtes mændene til krigstjeneste, og de, der blev tilbage, måtte klare det daglige livs mange vanskelige problemer. I økonomisk henseende havde det danske Nordslesvig, der var et udpræget bondeland, haft gode tider under preussisk styre. Det nordslesvigske landbrug havde udviklet sig efter andre linier end det kongerigske, men det havde nydt godt af den tyske beskyttelsespolitik og de store afsætningsmarkeder. Meget af dette blev nu lagt øde. Jorden udpintes, besætningerne blev skåret ned, og man sad med store, og som det senere skulle vise sig, værdiløse markformuer. Men det tungeste af alt var dog, at danske sønderjyder måtte kæmpe for en sag, der ikke var deres, og 6.000 vendte ikke tilbage. Det danske Nordslesvigs tab i menneskeliv 1914–1918 var således dobbelt så stort som hele det danske tab i krigen 1864. Det tyske nederlag åbnede imidlertid døren for en genforening med det gamle land. En uhyre lettelse og en umådelig begejstring gik gennem det danske folk nord og syd for Kongeåen. Desværre vågnede også samtidig noget af den gamle revanchestemning fra årene umiddelbart efter 1864. Man ville ikke nøjes med det danske Nordslesvig, således som de ansvarlige ledere i Nordslesvig og i kongeriget var gået ind for. Nogle ønskede Flensborg og Mellemslesvig tilbage til Danmark. Andre ville gå endnu længere mod syd. Lykkeligvis gik det ikke således, og vi fik i 1920 en national grænse, og Danmark blev bevaret som nationalstat. Denne nye grænse bestod prøven under krisen 1940–45, og den fritog de danske nordslesvigere for en ny åreladning.

Når man vil gøre op, hvad 1864 kom til at betyde for Danmark, må man derfor sige, at følgerne var begrænsede. Det meste af det, der udfoldede sig i dansk samfundsliv efter 1864 havde sine forudsætninger andetsteds. For enkeltpersoner og for visse afgrænsede grupper blev begivenhederne i 1864 skelsættende, men dette rækker ikke ved den kendsgerning, at de direkte følger af krigen i 1864 meget hurtigt blev overvundet, og at man koncentrerede sig om dagens problemer. En stor undtagelse er der imidlertid, nemlig Nordslesvig og dens befolkning. Deres hele liv i den lange periode mellem 1864 og 1920 henlevedes i skyggen af den ulykkelige krig.

Det er derfor en grov forenkling af problemet, når man som motto over udviklingen efter 1864 sætter de berømte ord: Hvad udaf tabtes, skal indad vindes. Dette ordsprog er fejlagtigt blevet tillagt Dalgas, men det stammer i virkeligheden fra digteren H. P. Holst, der i anledning af en industriudstilling i 1872 formede stroferne: For hvert et tab igen erstatning findes – hvad udaf tabes, det må indad vindes. Oprindeligt skyldes ordspillet vistnok Tegner.

Når vi i dag mindes 1864, kan der være grund til det, hvis vi koncentrerer vor hyldest om de officerer og soldater, som fulgte pligtens tunge bud, rykkede ind i den håbløse stilling ved Dannevirke, gennemførte tilbagetoget, gjorde holdt i Dybbøl, holdt stand her mod en overmægtig fjende og mod de trofaste sønderjyder, der blev de mest direkte ofre for en fejlslagen politik, men hvis udholdenhed og trofasthed – og det gælder ikke mindst de 6000 unge sønderjyder, der blev derude på verdenskrigens slagmarker i øst og vest – var en forudsætning for, at nederlaget i 1864 kunne vendes til en delvis sejr i 1920. Soldaterne fra 1864 og sønderjyderne under fremmedherredømme bør stedse have en plads i det danske folks erindring.